

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՐՏԻՆ,

ՀԵՐՈՍ ՔԱՂԱՔ

Խորան եւ Ծիրիմ Հայաստանի 1915ի Զարդերուն ընթացքին:

Հեղինակ՝ Եղբ. Եասենք Սիմոն, տպգր. Ս. Փօլ, Ծիւնի, Լիբանան, 1991, 210 էջ:

Անցեալ դարուն սկիզբները, Ֆրանսացի Դոմինիկեան Միաբանութեան միսիոնարներ առաքելութիւններ բացած էին յատկապէս ասորի եւ քաղդէացի քրիստոնեայ համայնքներուն մօտ, որոնք կը բնակէին Իրաքն ու Հիւսիսային Սուրիան:

Անոնք հաստատած էին զպրոցներ, դարմանատուններ եւ Մուսուլի մէջ ժառանգաւորաց վարժարան մը, որ կը պատրաստէր ապագայ կղերականներ. քահանայ, վարդապետ եւ նոյնիսկ կուսաններ:

Այդ Դոմինիկեան Հայրերը Ֆրանսացի էին: Այս պատկանելիութիւնը ժամանակ մը ետք քաղաքական հարց դարձաւ եւ միսիոնարները արտաքսուածի հրահանգ ստացան եւ հալածանքի ենթարկուեցան Երիտթուրքերու կողմէ:

Անոնցմէ ոմանք փորձեցին չենթարկուիլ այդ հրահանգներուն ու իրենց հաւատացեալները առանձին չձգելու համար, ապաստանեցան Մարտին քաղաքի Ասորի Համայնքին մօտ, ուր օսմանցի կարգ մը անձնաւորութիւններուն քաղաքական պաշտպանութիւնը վայելեցին ժամանակ մը:

Մարտին ապաստանած անձերէն էր Եղբայր Եասէնթ Սիմոն, Դոմինիկեան միսիոնարը: Անոր հոն գտնուիլը նախախնամական պիտի դառնար. անիկա Մարտինի իր թաքստոցէն առիթը պիտի ունենար ականատես վկան ըլլալու Հայոց տեղահանութեան 1915-16ին, ու իր տեսածն ու լսածը գաղտնաբար գրի առնելու, Ֆրանսերէն:

Այս Ֆրանսերէն գրութիւնը լոյս տեսաւ 1991-ին, Պէյրութ: Նոյնին հայերէն թարգմանութիւնը կատարեց տողերու հեղինակը: Մարտին, Հերոս Քաղաք պատմական վկայագրութեան հայերէն, Ֆրանսերէն եւ արաբերէն հրատարակութիւնը՝ նախաձեռնութիւնն է Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանին, Պէյրութ: Ան մաս կը կազմէ ծաւալողական

աշխատանքի մը, որուն նպատա-
կըն է ո՛չ միայն օտարներուն ծա-
նօթացնել Եղեռնի մեր նաՀա-
տակները, այլ նաեւ Տիեզերական
Եկեղեցւոյ յանձնել անոնց սրբա-
դասումին դատը, առ այս վաւե-
րաթուղթեր եւ վկայագրութիւն-
ներ ժողովելով ականատես կամ
ականջալուր վկաներէ:

Ֆրանսացի հեղինակին էջերուն մէջ, Մարտինի հայ նահատակներու շարքերէն դուրս կը ցայտէ առաջնակարգ դէմքը Մարտինի Առաջնորդ Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս Մալոյեանի, որ իր տեղահանութեամբ ժողովուրդին ընկերացաւ մինչեւ նահատակութեան վայրը, «բոկոտն ու բացագլուխ, շղթաները վզին շուրջ, թափօրը փակելով երկու ոստիկաններու միջեւ»: Ու առաջին քրիստոնեայ նահատակները յիշեցնող արիւթեամբ, ազգով ու եկեղեցիով, միատեղ խողխողուեցան:

• Ականատես վկաներէն էր Եղբայր Եասէնթ Սիմոն, ֆրանսացի միսիոնարը:

Անոր վկայութիւնը այնքան աւելի արժէքաւոր է որքան հեղինակը ուղղակի նկատի չէ առած Հայոց Եղեռնը, այլ միսիոնարի իր հոգեբանութեամբ, ուզած է փառաբանել բոլոր համայնքներուն պատկանող քրիստոնեաները: Անոր վկայութեան տեսադաշտը սահմանափակ է. Մարտին քաղաքը եւ անոր շուրջ հաստատւած քրիստոնեայ գիւղերուն նա-

Հատակները: Այն սակայն առիթն ունեցաւ նաեւ տեսնելու հայկական վիլայէթներէն տեղահանւած եւ Մարտինէն անցնող բազմահազար հայ կարաւանները:

Այս հրատարակութեան ֆրանսերէն ձեռագիրը պահուած է Կաթողիկէ Ասորիներու Պատրիարքարանի դիւաններուն մէջ, Շարֆէ, Լիբանան: Անիկա նախապէս օգտագործուած է կարգ մը ժամանակակից պատմագիրներէ, ինչպէս Տրապիգոնի Վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանէ («Յուշեր», հատոր Ա., Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1960):

Հեղինակին մտքին մէջ 1915ի դէպքերուն թաքուն ծալքերը հետըզհետէ կը բացուին, մինչեւ որ յանկարծ կ'անդրադառնայ, թէ պատահածը «Ջարդ» մըն էր, ցեղասպանութիւն մը՝ ծրագրուած Երիտթուրքերու կողմէ, Գերմանիոյ գիտակցութեամբ եւ գործադրուած քիւրտերու ձեռքով:

Ականատես դարձած՝ օր ցերեկով գործուող տեղահանութիւններուն, սպանութիւններուն, կողոպուտներուն, մարդավաճառքին ու հրդեհումներուն, հեղինակը առիթը կ'ունենայ շատ մօտէն ճանչնալու քիւրտ ցեղը, զոր գործի վրայ տեսաւ եւ որուն հանդէպ կը սնուցանէ շատ վերապահ գգաջումներ:

Լսեցէք ինչ կը վկայէ այս մասին:

U. 4.

«Թէլ էրմէն Մարտինի քարգաւան գիւղերէն էր, շընորհիւ իր դիրքին եւ իր արտադրութիւններուն: Անիկա կարաւաններու բանուկ կայան էր, ցորենով ու գարիով լեցուն իր շտեմարաններով, ծերերով ու երեխաներով առի իր տուններով: Տակաւին երէկ, եռուզեռ, բարեկեցութիւն ու կեանք կը խայտար հոն, իսկ այսօր լռութիւնը, անապատը ու մահը տարածուած է հոն. ֆիւրտին եաթաղանն ու հրդեհող ջահերը անցան այն տեղերէն:

Գուցէ հարց տաք ինծի, թէ ի՞նչ պիտի մէկն է ֆիւրտը: Ո՞վ է սա մարդակերպ գազանը, գոր Օսմանեան Կայսրութիւնը կը լծէ իր ամէնէն ֆստմենի գործերուն գործադրութեան, ու գործը կատարած՝ գայն ետ կը դրկէ իր խաւարամած որջը:

— Քի՞ւրտը... արարած մըն է, որ ո՛չ հայրենիք գիտէ, ո՛չ դպրոց: Ան կը գրաւէ անսահման մաս մը Թուրքիոյ հողերէն՝ յենակէտ ունենալով Պարսկաստանի մէջ: Քիւրտը այդ վայրերուն վերայ կը գտնէք, որովհետեւ բա՛խտը գինք հոն գետեղած է: Ո՛չ ոք ո՛չ մէկ ատեն փորձած է դաստիարակել ֆիւր-

տը: Ան անընտել է ամէն կարգապահութեան: Իր թո՛ւրըն է իր լաւագոյն գրիչը, իսկ ֆրիստոնեայ արիւնը՝ իր նախասիրած մելանը:

Օսմանեան պետութիւնը բնա՛ւ չէ յաջողած, կամ չէ՛ ուզած զսպել ֆիւրտը, մերթօտար պետութեան պէս վարած է հետը, հաւասարէ հաւասար: Անոր աւար ու կողոպուտ խոստացած է՝ ֆիւրտ բազուկին փոխարէն: Այդ բազուկն ալ միշտ ձեռնառու է, ֆանի ֆիւրտը անհամար է թիւով:

Ընչաքաղց, անագորոյն եւ արիւնարբու: Քիւրտը ճկուն կը դառնայ ուժի՛ առջեւ, որուն խորհրդանիշներն են ոստիկանին համագգեստը, հարկահաւաքին պատուանշանը, ժանտարմային հրացանը: Քիւրտը հօգ՛ր է անպաշտպաններուն դիմաց. անմայր փոքրիկին, անամուսին կնոջ եւ անգէն մարդուն դիմաց:

Բարեպաշտ է երբ մարդ կը սպաննէ «բարեգութ եւ ողորմած Ալլահ»ին անունով: Մարդը սպաննել է ետք, դիակին չի դպչիր... օրէնքը չը պղծելու համար: Բարեպաշտ է, ուղեւորին առջեւ իր դուռը բանալու չափ, ո՛չ սակայն

անոր կեանքին խնայելու չափ:

Քիւրտը՝ կէս մարդ կէս անասուն էակ մըն է: 1915ի սահմոկեցուցիչ եւ սահմանազանց եղեոնագործութեան համար, Բարձր. Դուռը գանձնաւ հաւաքեց բոլոր կողմերէն, եւ մարդախողովորի պաշտօնը անոնց յանձնեց: Ֆերմաններու հրահանգէն աւելի՝ բնա՛ղոն է որ քիւրտին վրայ կը հրամայէ: Հնագանդելու պարտականութեանէն աւելի՝ շա՛հն է որ զինք կ'առաջնորդէ: Ահա՛ պատճառը, որուն համար քրիստոնեայ գոհներուն թիւը այնքան ահարկու համեմատութիւններու պիտի բարձրանար:

Քիւրտը անգամ մը որ շրջափառեց, ըսէ՛ք ինծի գաղտնիքը գայն ետ սանձելու: Աւելի հեշտ է կասեցնել լեռներէն վար թաւալող ձիւնափուլ մը, մարել հրկիզող եղեգնուտները քան սանձել քիւրտը:

Այժմ զինք գործի վրայ տեսնենք:

*

Յուլիս 1 է: Թէլ էրմէնի քրիստոնեայ գիւղացին, հակառակ ազդարարուած ըլլալուն իր շրջակային մէջ պատահած վերջին ջարդերէն,

անփոյթ կը հանգչէր, վստահելով կառավարական միւտիքին եւ միլիցիական զինւորներուն զոյգ ներկայութեան վրայ: Ու յանկարծ կէսօրուայ մօտերը, գիւղին բընակիչները հրաման ստացան միատեղ խմբուելու, իբր թէ ամէն չարաղէտ դէպքի առաջը առնելու համար:

— Բոլորդ ապաստանեցէ՛ք եկեղեցիին մէջ, ըսին զինւորները: Մեծ թիւով քիւրտեր կը պատրաստուին գիւղին վրայ յարձակելու: Թոյլ պիտի տանք, որ ձեր տունները կողոպտեն, որպէսզի կարենանք գէթ ձեր կեանքները ազատել:

Բոլորը եկեղեցի հաւաքեցան: Ժամանակն էր. ահա՛ աւազակներու բազմութիւն մը, շուրջ 2000 հոգի, ձի հեծած ու սուրեր ոսկելով, եկաւ գիւղը պաշարեց ամէն կողմէ: Թուրք զինուորներուն ձեռքով խաղի եկած քրիստոնեաները քիւրտ ջարդարներու յանձնուեցան. մանաւանդ թէ, թուրք զինւորները առաջին կրակոդները եղան իրենց պաշտպանութեան վստահացած ժողովուրդին վրայ: Սակաւաթիւ վերապրողներ վկայեցին, թէ քիւրտներուն եւ թուրք զին-

ւորներուն միջեւ համաձայն-
նրած գործակցութիւն մը
կար: Ու նոյն խաղը պիտի
կրկնուէր ամէն անգամ:

Ապա եկեղեցիին դուռը
խորտակեցին ու ջարդը ըս-
կըսաւ: Ո՛չ դիմադրութիւն
կար անգէն ֆրիստոնեանե-
րուն կողմէ, եւ ո՛չ ալ գութ՝
դահիճներուն կողմէ: Բայց
մեռան ֆրիստոնէաբար, ան-
տեղիտալի ֆաշութեամբ:

— Իսլամացէ՛ք, կը փրը-
կըլիք, պոռացին անոնց երե-
սին:

— Երբե՛ք, երբե՛ք, պա-
տասխանեցին անոնք:

Եւ մի առ մի անոնք ին-
կան, մին՝ գնդակներու
տակ, միւսը՝ սուրի հար-
ւածներէն, երրորդ մը կացի-
նահար: Խորանը ծառայեց
որպէս սպանդանոց. մա-
նուկները հոն պառկեցուցին
եւ մէկ մէկ խողխողեցին: Ե-
կեղեցիին վերնատունը որ-
պէս դիտանոց գործածեցին,
վերէն ժողովուրդը թիրախ
բռնեցին ու կրակեցին: Նըս-
տաբաններուն մէջ խիտ-խիտ
շարուած հայերը հնձուեցան
արիւնաներկ ողկոյզներու
նման: Մեռեալները թաւալե-
ցան վիրաւորներուն վրայ,
վիրաւորները մեռեալներով
ծածկուեցան: Միայն ֆառա-

սուն հոգի յաջողեցան երկու
օր ետք Մարտին հասնիլ, ա-
մերիկեան հիւանդանոցին
մէջ իրենց վէրքերը դարմա-
նելու եւ պատահարներուն
մասին վկայելու: Վէրքերով
ծածկուած անոնց մարմին-
ները, խոցերու խնանկար
դարձած, վկաներն էին ֆիւր-
տերուն գործած բարբարո-
սութիւններուն:

Երկու ժամուայ մէջ, Թէլ
էրմէնի եկեղեցին ու տունե-
րը դատարկացան իրենց բը-
նակիչներէն: Երկու ժամէն,
մարդու եւ կաթողիկէի շուն-
չը չֆացա՛ւ Թէլ էրմէնէն:
Արիւնը առատ վտակներով
դուրս հոսեցաւ եկեղեցիին
դրան տակէն, ինչպէս գի-
նին՝ հնձանէն...:

Քիւրտ մարդոց գործը ա-
ւարտած էր. ամէն ինչ կոտո-
րած էին: Այժմ կը սկսէր
ֆիւրտ կիներուն գործը՝ կո-
ղոպո՛ւտը: Քիւրտ կիները
սպրդեցան հայ տուններէն
ներս. կահ կարասի, սըն-
տուկներ, պաշար, հագուս-
տեղէններ, ի՛նչ որ գտան,
բոլորը բեռցուեցան ջորինե-
րուն վրայ եւ տարուեցան
դէպի լեռները:

Երբ գիշեր եկաւ, հրդեհե-
ցին նախ եկեղեցին, ուր 800
դիակներ գետին դիզուած

էին: Ապա անցան դիւրավառ տուններուն: Քիչ ետք բոցեղէն հսկայ խարոյկ մը բարձրացաւ դէպի երկինք, հաղորդելով կայսերական կառավարիչին, թէ խարոյկ դարձած Թէլ էրմէնը՝ վաղն ալ մեռելատուն պիտի դառնար, եւ շիջող խարոյկին վերջին կայծերուն հետ, կը

շիջէր նաեւ Հայոց ապստամբութեան վերջին կարելիութիւնը:

Օսմանեան Կայսրութիւնը փրկուած էր...: Փրկութիւնը արժած էր 1500 մարդկային գոհ:

ԵՂԲ. ԵԱՍԵՆԹ ՍԻՄՈՆ

ԱՐՏԷՄ ԵՂԻՇԷԻ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ.

«ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ»

«Արեւիկ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1991, 319 էջ:

Ժամանակակից հայրենի լեզուաբանութեան մէջ, Արտէմ Սարգիսեանի անունը բացառապէս կ'առնչուի արեւմտահայերէնի խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրութեան հետ: Հեղինակին նախորդ գիրքը՝ «Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Գրական Լեզուներ»ը (1) բազդատական ուսումնասիրութիւն մըն էր արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի հնչիւնական, բառիմաստային, շարահիւսական եւ այլ ոլորտներու, ուր լեզուաբանը կը յանգէր այն ճիշդ եզրակացութեան թէ երկու տարբերակները հայերէն աշխարհաբարի՝ գերազանցօրէն շատ աւելի նմանութիւններ ունին (քան տարբերութիւններ) եւ կը բխին միեւնոյն ակունքէ: Այս

ներկայացուող բառարանը արդէն տեսակ մը մանրամասնեալ ձեռնարկ մըն է, որ խոշորացոյցի տակ կ'առնէ արեւմտահայ ճիւղին պատկանող շուրջ 4.000 բառեր, «որոնք արեւելահայերէնի համեմատութեամբ աչքի են ընկնում կա'մ իմաստային, կա'մ ձեւային տարբերութեամբ» (տիտղոսաթերթի գիրքի նկարագրութիւն):

Հայերէնի պատմական զարգացման ընթացքին, մեսրոպեան շրջանէն մինչեւ ներկայ օրերը, զանազան ազդակներ յառաջացուցած են բառիմաստային ներբերանդներ եւ զգալի տարբերութիւններ երկու գրական հայերէններու մէջ: Այսպէս, օրինակ, միջոցառում, արեւմտահայերէնի մէջ, նախ եւ առաջ կը նշանակէ

կարգ մը միջոցներ ձեռք առնել որոշ երեւոյթի մը հանդէպ, իսկ արեւելահայերէնի մէջ կը նշանակէ նաեւ նախաձեռնութիւն, հանրային գործունէութիւն («Ուսանողական խորհուրդը միջոցառում մը կազմակերպած է հանրակացարանը...»):

Հայոց լեզուի հարուստ բառազանձին 4.000 բառերը լուսարձակի տակ առնելու ընթացքին, հեղինակը նկատի առած է միայն տարբերութիւնները, եւ իբրեւ սկզբունքային մօտեցում՝ այդ բառերուն մեծ մասը ցոյց տուած է գործածութեան ոլորտի մէջ, առնուած արեւմտահայ եւ ըսփիւռքահայ գրագէտներու ստեղծագործութիւններէն: Այսպէս. **ԼԱՅՆՇԻ** = լայնաւուն: «Կաքաւ, կաքաւ, կաքաւիկ, Լայնշի լուսնած լար մահիկ...» (Ջահրատ):

Ներկայացուող բառարանը ուշադրութեամբ աչքէ անցընելէ ետք, անգամ մը եւս կը հաստատուի այն փաստը, որ երկու գրականները տարբեր լեզուներ չեն երբեւիցէ, հակառակ իմաստային նորբերաններու առկայութեան: Հեղինակը տեղին կ'արձանագրէ այն փաստը, թէ «արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի բառապաշարային տարբերութիւնները, ճշգրիտ տուեալներով, երեք տոկոսից չեն անցնում, իսկ դա մեր ազգային լեզուի երկու տարբերակների ընդհանրութեան բարձր աստիճանի խօսուած ապացոյց է» (էջ 3):

«Արեւմտահայերէնի Բառարանը» լոյս կը տեսնէ ա'յնպիսի շրջանի մը, երբ իր սեփական ուղին ու ճակատագիրը իր իսկ ձեռքերով տնօրինել ուզող հայրենի պետութիւն մը կ'աշխատի, առաւելագոյն չափով, վերականգնել անցնող շրջանին զանազան պատճառներով անտեսուած արժէքները, ինչպէս՝ դասական ուղղագրութեան եւ արեւմտահայերէնի պարագաները: Այս իմաստով թէ՛ հայրենի եւ թէ՛ սփիւռքահայ ուսանողութեան համար, բառարանը կը ներկայանայ իբրեւ առաջին կարգի ուղեցոյց-հրատարակութիւն մը՝ փոխադարձաբար աւելի ճիշդ հասկնալու համար երկու գրականներու բառիմաստներու նորբերանները:

Առնենք սպիտակ/նիւմակ հոմանիշներու պարագան, ուր առաջինը արեւելահայուն համար սովորական գոյնն է, ինչպէս օրինակ՝ սպիտակ վերնաշապիկ, մինչ երկրորդը գոյնին իտէալական բարձրագոյն որակն է: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ Եղիշէ Չարենցի յայտնի բանաստեղծութեան մէջ «ճերմակ գազաթ» է Մասիսի ալեհեր գլուխը, այլ ոչ թէ սպիտակ: Եւ փոխադարձաբար: Այսպէս են պարագաները նաեւ գաւաթ/բաժակ հոմանիշ գոյգին, եւ այլ բազմաթիւ հոմանիշ գոյգերու:

Արտէմ Սարգիսեանի «Արեւմըտահայերէնի Բառարանը» ցոյց տալով հանդերձ բառիմաստային տարբերութիւնները,

միաժամանակ կը վկայէ թէ ո'չ մէկ խորթութիւն կայ երկու գրականներուն մէջ, այլ, ինչպէս տեղին կը նշէ Հեղինակը, ասոնք «պարզապէս նոյն ազգային լեզուի ներքին հարուստ հնարաւորութիւնների տարբեր իրացումների ապացոյց են» (էջ 4):

Այս բառարանը կը հանդիսանայ այժմէական հրատարակութիւն մը, ուրկէ իբրեւ հանք, կառելի է արեւելահայերէնի մէջ

ներմուծել կամ «արեւելահայերէնում վերստին դնել լայն գործադրութեան մէջ» 20ական թուականներէն ետք դուրս դրուած բազմաթիւ բառեր, որոնք գործածական են արեւմտահայերէնի մէջ:

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՅԵԱՆ

(1) Երեւան, Հայաստանի ԳԱ. Հրատարակութիւն, 1985:

ԲԻԻԶԱՆԴ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

«ՍԵԼՃՈՒԿ-ԹԱԹԱՐ-ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹԻԻՐԶԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ԺԱ.-ԺԵ. ԴԱՐԵՐ»

Այս մեծածաւալ հատորը, որ մեկենասութեամբ Մարք Մարգարեանի (Շիրաքո) լոյս տեսած է Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի տպարանէն 1988ին, ինծի հասաւ 1990ի վերջերը: Զայն մեծ անհամբերութեամբ կարդացի եւ գրաւուեցայ անոր պարփակած ճոխ ծանօթագրութեամբը՝ զիրար կոխկոտող պատմական դէպքերու շուրջ, նման՝ զիրար թաւալեցնող ատամնաւոր երկու անիւներու:

Գնահատանքս աւելցաւ երբ հոն գտայ նաեւ Հայոց Պատմութեան այնքան յստակութեամբ

ընդլայնումը, զուգահեռաբար է.-Ժ. դարերուն պատմութեան հոլովումին հետ (ռազմական եւ քաղաքական): Հեղինակը նոյն զուգահեռականները պահած է նաեւ Ժ.-Ի. դարերուն մասին:

380 մեծադիր էջերով այս հատորը բաժնուած է հիմնական 11 գլուխներու: Այս 11 գլուխներուն մէջ, հեղինակը, նկարագրելէ ետք է. դարուն թուրք-թուրան ցեղախումբերուն մուտքը Փոքր Ասիա (Կասպից ծովու հարաւային մասը), կը կամրջէ սելճուկեան թուրքերու (ԺԱ. դար) արշաւանքները թէ՛ խաչակիրներու

եւ թէ՛ Հայ Թագաւորութեան շրջանին հետ:

Ապա կը նկարագրէ ԺԳ. դարուն (1220-1304) մոնկոլ-թաթար արշաւանքները (Ճէնկիզ խան եւ Ղազան խան) եւ նաեւ կը մանրամասնէ անոնց նուաճած երկիրներուն մէջ անոնց տիրապետութեան հետեւանքները: Ապա կ'անցնի Լենկթիմուրի 40 տարիներուն արհաւիրքներուն, որմէ ետք կը հասնի սելճուկ Սուլէյման Շահի եւ Տուղրիլի իշխանութեան, որուն ժառանգորդներուն ձեռքով պիտի հիմնուէր Օսմանեան Պետութիւնը. պետութիւն մը, որուն տեւականացման հիմնաքարը եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ գրաւումը 1451ին, Մուհամմետ Բ. Ֆաթիհի կողմէ:

Իսկ վերջին 11-րդ գլուխով, հեղինակը սպառիչ կերպով կու տայ Օսմանեան Կայսրութեան չորս դարերը, 1451-1922, Մուհամմետ Ֆաթիհէն մինչեւ Ապտիւլ Մեճիտ Բ.: Այս ամբողջը միատեղուած է 337 մեծադիր էջերու մէջ: Յաւելուածական 40 էջերը կը բովանդակեն ցանկը օսմանեան գահակալներուն, թիւով 40: Նաեւ շահեկան վիճակացոյցներ Թուրքիոյ նահանգներուն, իրենց բնակչութեանց բաժանումներով (10 էջ): Մատենագրական ճոխ ցուցակը կը գրաւէ 7 մեծադիր էջեր, բովանդակելով Հայ մատենագիրներ եւ պատմագիրներ՝ 40 անուն, որոնցմէ 21ը հիններ են, իսկ 19ը արդի պատ-

մագիրներ: Արեւելեան մատենագիրներ (Թուրքերէն)՝ 16 անուն: Արաբ մատենագիրներ եւ թարգմանութիւններ՝ 12 անուն: Իսկ 28 անուն ալ արեւմտեան մատենագիրներ, այլեւայլ լեզուներով: Ընդհանուր գումար՝ 96 անուն: Եւ վերջապէս՝ Անձնանուններու եւ Տեղանուններու 18 էջեր, որոնք կը փակեն այս զարմանալիօրէն հետաքրքրական եւ հմտալից հատորը:

Բ. Եղիայեան՝ մինչ ժամանակագրական կարգով կը յառաջանէ բազում արշաւանքներու պատմութիւնը սելճուկներու, մոնկոլներու, թուրքերու, բիւզանդացիներու եւ խաչակիրներու, զուգահեռաբար կու տայ նաեւ հայերու կեցութիւնը այս թոհուրոհին մէջ:

Սակայն ես հոս պիտի անջատեմ այս զուգահեռականութիւնը, որպէսզի նախ՝ յօդուածի մը սահմաններէն շատ չհեռանամ եւ երկրորդ՝ աւելի լայն կերպով կարենամ անդրադառնալ Հայութեան (հոգ թէ բնակիչ) վերաբերեալ շփում-դէպքերու մասին: Ուստի առանձին պիտի տամ, հակիրճ կերպով, պատմութեան ընդհանուր ընթացքը, վեր հանելով մի միայն գագաթ դէպքերը: Իսկ երկրորդ բաժինով, պիտի արձանագրեմ վկայութիւնները, որոնք կուտակուած են հեղինակին գործին մէջ՝ վերաբերեալ Հայ Ժողովուրդին եւ Հայ Հողին, բարբարոսներու արշաւանքնե-

րուն եւ տիրապետութեանց ընթացքին:

ՄԱՍ Ա.

Նախ քան Քրիստոս Զ.-Ե. դարերուն, մոնկոլ-թուրք ցեղախումբեր արշաւեցին դէպի Զինաստան, ուր յաջողեցան կողոպտիչ իշխանութիւն մը հաստատել: Անոնք չինացիներուն կողմէ յորջորջուեցան Թուֆիու, որմէ մնաց «Թուրք» անունը: Ա. դարուն (Ն.Ք.), չինացիք յաջողեցան զանոնք վտարել մինչեւ «Թուրքիստան»:

Մոնկոլ, քաթար, քուրան, քուրֆ, ի սկզբանէ եղած են, անլանումներու տարբերակներով, նոյնանուն ցեղախումբեր, որոնք խմորուած են ռազմի եւ ջարդի նոյն ախորժակներով... մինչեւ օրս: Այս մոնկոլ-թաթար-թուրք քոչուոր ցեղախումբերէն մէկուն պետին՝ Թոխմախի (կամ Թէքօք) որդին, Սելճիք անունով, ըմբոստացաւ եւ իր ցեղախումբը առած՝ յառաջացաւ դէպի Պուխարա, Ժ. դարուն սկիզբները: Տեղւոյն իշխաններուն կռիւներուն մասնակցեցաւ իբրեւ վարձկան զինուոր եւ վարձատրուեցաւ փոքրիկ հողամասով մը, ուր հիմնեց իր իշխանութիւնը: Հիմնեց նաեւ Սելճուկ գերդաստանը, իշխանութիւնը բաժնելով իր երեք թոռներուն միջեւ. Տուղրիլ, Իպրահիմ Իննալ եւ Զաքըր: Այս երեքը միանալով, քանդեցին թա-

թար-թուրք տիրող Ղազնավիները եւ տարածուեցան մինչեւ Խորասան նահանգը:

Տուղրիլ (1047-1063) առաջին թուրք սելճուկը եղաւ Հայաստան մուտք գործող՝ Համատանի եւ Ատրպատականի ճամբով: Ան յաղթեց բիւզանդական բանակին Արճէշի մէջ, 1048ին: Ապա 1055-ին գրաւեց Պաղտատը: Ան իսլամացաւ եւ տիրացաւ Սուլթան տիտղոսին:

Ալփասլան (1063-1072), որդին Զաքըրի, ժառանգեց սելճուկներու սուլթանութիւնը: Ան ուղղակի դէմ դիրքաւորուեցաւ Բիւզանդական Կայսրութեան: Անոնց գերիշխանութեան տակ մնացող հայոց եւ վրաց ամրաքաղաքները եղան առաջին նշաւակները Ալփասլանի զինուորական ոյժի գործածութեան: Առաջին հերթին, բիւզանդացիներուն կողմէ որոշ դիմադրութենէ մը ետք, Անի մայրաքաղաքը լքուեցաւ Ալփասլանի զօրքերուն, որոնք թալանեցին քաղաքը եւ մեծ թիւով բնակիչներ սպաննեցին, 1064ին: Յիշեցնենք, որ Անին 1045էն ի վեր բիւզանդական էր: Ալփասլանի ամենակարեւոր յաղթանակը եղաւ Մանազկերտի գլուխումը, 1071ին: Բացուած էր դուռը դէպի Պոլիս երթին:

Ալփասլան իրեն յաջորդ նշաւակեց իր Մելիքշահ որդին (1072-1092), որ արժանացաւ «աշխարհակալ» տիտղոսին: Ան Կասպից ծովէն մինչեւ Միջերկ-

րական տարածուեցաւ ու սել-
ճուկ-թուրք սուլթանութիւնը
մինչեւ Նիկիա հասցուց: Մելիք-
շահի առաջին գործը եղաւ Տուղ-
րիլի փեսայ Գուլթուլմուշի որդի
Սէյմանին հրահանգել, որ նեղէ
Բիւզանդիոնը: 1074ին, Սէյման
յաղթեց Միքայէլ է. Դուկաս
Կայսրին, որ հարկադրուեցաւ
ստորագրել վկայագիր մը, թէ
«Սէյման օրինաւոր տէրն է գը-
րաւեալ երկրամասին»: Սէյման
իր գահը հաստատեց Իկոնիոյ
մէջ, ղառնալով հիմնադիրը սել-
ճուկ արեւմտեան սուլթանու-
թեան:

Սէյմանին յաջորդեց Խըլընճ
Արսլան (1086-1108): Անիկա
խաչակիրներուն դէմ պայքարող
առաջին սուլթանը եղաւ: 1096ին,
անխնայ կոտորեց խաչակիրնե-
րուն հետ եկած ուխտաւորներու
խումբերը: Սակայն 1097ին,
ջախջախուեցաւ Նիկիոյ ճակա-
տամարտին մէջ, խաչակիր-աս-
պետ Գոտրֆրուա Տը Բույեօնի
կողմէ: Այս յաղթանակով Երու-
սաղէմի ճամբան բացուած էր, եւ
1099ին խաչակիրները գրաւեցին
Երուսաղէմը:

• Հատորին Դ. Գլուխը հեղի-
նակը յակացուցած է խաչակիր-
ներու եւ Հայոց Կիլիկիոյ Թագա-
ւորութեան, նաեւ սելճուկ-արաբ
սուլթանութեանց միջեւ եղելու-
թիւններուն ԺԱ.-ԺԳ. դարե-
րուն: Բիւզանդ Եղիայեան խա-
չակիր ասպետներու մեծաշուք
գրոհները դէպի Մերձաւոր Արե-

ւելք եւ անոնց գործելակերպն ու
քաղաքականութիւնը տրամաբա-
նական վերլուծումի կ'ենթարկէ՝
վեր առնելով մանաւանդ անոնց
ընչաքաղց նկարագիրը եւ ապե-
րախտ վարմունքը զիրենք հիւ-
րընկալող Հայոց Թագաւորու-
թեան հանդէպ: Անոնք անատակ
եղան ըմբռնելու եւ հետեւելու
Մեծն Հեթումի վարած դիւանա-
գիտութեան: Խաչակիրները ան-
հաշիւ կերպով միացան յաճախ
սելճուկ եւ Եգիպտոսի իշխանա-
ւորներուն հետ անտեսելով մոն-
կոլներու ահեղ զինուորական
ոյժը:

«Խաչակրաց Գահերու բաժա-
նումները», զոր Բիւզանդ Ե-
ղիայեան կու տայ ճշգրիտ ցու-
ցակով — վեց անջատ-անջատ
Թագաւորութիւններ ու կոմսու-
թիւններ, Երուսաղէմի, Եդե-
սիոյ, Անտիոքի, Տրիպոլիսի,
Կիպրոսի, եւ Կ. Պոլսոյ «Լատին
Թագաւորութիւնը» — յաճախ ի-
րարու դէմ ոտնձգութիւններով,
ինքնին խօսուն փաստ մըն է խա-
չակիրներու անտեղի բաժանում-
ներուն, երկրամասի մը մէջ՝ ուր
միայն Միապետութիւնը կրցած է
միաձակատ ոյժ ըլլալ իսլամ աշ-
խարհին:

Բիւզանդ Եղիայեան կ'աւելցնէ
քաղաքատար կարճատեւ բա-
ժան-բաժան այդ խաչակրական
իշխանութեանց հակապատկեր
սա իրողութիւնը, թէ խաչակիր
վեց Թագաւորութեանց 46, 59,
88, 159, 169, առաւելագոյնը՝

Կիպրոսի Թագաւորութեան 298 տարիներուն զիմաց, ամէնէն երկարատեւ թագաւորութիւնը պիտի ըլլար Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութիւնը, երեք դարեր, ինչ որ ապացոյցը կու տայ երկրաբնիկ ժողովուրդներու ընդունակութեան եւ իրաւունքին՝ մնայուն իշխանութիւն հաստատելու եւ պահպանել կարենալու համար:

*

Բ. Եղիայեան, հակիրճ կերպով տալէ ետք սելճուկ ցեղախումբին ծագումը, այժմ կը ներկայացնէ մոնկոլ-թաթար ցեղերուն ծագումը:

Հայ Պատմիչները թաթար կը կոչեն ինչ որ Եւրոպայի պատմիչները մոնկոլ կ'անուանեն, իսկ արաբները՝ թաթար:

Ջինական «Թանկ» գերդաստանի օրով (615-907), յիշատակւած է անունը «Մոնկ-քու» արշաւացեղի մը, ուրկից «Մոնկոլ»ը: Մոնկոլ պատմիչ Սանանկ-Սիէթոէն առասպել մը կու տայ, ըստ որուն մոնկոլները ծնած են Կապոյտ Գայլէ մը (բաղդատել թուրքերու Գորշ Գայլին հետ): Բուսանձար, որ խորհրդահրաշ կերպով ծնած է կնոջմէ մը, եղած է մոնկոլ ցեղին նախահայրը եւ որուն ութերորդ սերունդն է Ճենկիզ Խանի հայրը:

1206ին, Ճենկիզ Խան (Ռազմիկ Իշխան) իր հօրը մահէն ետք ինքզինք մոնկոլ պետութեան Մեծ Խանը հռչակեց: Իր մեծ արշաւանքները եղան Ջինաստանի գը-

րաւումը 1213ին, իսկ 1219ին՝ Պուխարան: 1221ին, Ճենկիզ Խանի Ճէփէի եւ Սուրատայ զօրավարները գրաւեցին Ատրպատականը: Ապա անցան Կովկաս, աւերեցին ալաններու եւ զփշակներու երկիրները, ենթարկեցին լազերն ու չերքէզները, Ատրախանէն անցան Ռուսիա եւ հասան մինչեւ Պալքանները 1222ին: Ճենկիզ Խան երբ կը պատրաստուէր ամբողջ Ջինաստանը գրաւելու, մեռաւ 1227ին:

Անոր յաջորդը՝ Հոկաթայ (1229-1241) քանդեց չինական «Սունք» կայսրութիւնը: Կուլքայ Խան ամրապնդեց այս գրաւումը: Մոնկոլ-թաթար տիրապետութիւնը Ջինաստանի վրայ տեւեց մինչեւ 1368: Հոկոթայի ստեղծած կայսրութեան սահմաններուն տակ կ'իյնային սելճուկ-պարսկական Խուարիզմի սուլթանութիւնը, Միջագետքը, Հայաստանը, Վրաստանը (1232-1236), Մոսկուան, Դոնի եւ Վոլկայի հովիտները, Քիււեւ, Լեհաստանը, Հունգարիան: 1242ին Հոկաթայ Խանը մեռաւ ու մոնկոլ բանակները բոլոր տեղերէն քաշւեցան, բացի Ռուսաստանէն, ուր թաթարական տիրապետութիւնը վերջ պիտի գտնէր 1480ին:

Նշանաւոր եղաւ Մանգու Մեծ Խանը, որուն հետ տեսակցութեան գնաց Հայոց Հեթում Մեծ Թագաւորը, 1252ին, ու հետը դաշինք կնքեց: Նոյն համերաշխութեան դրութիւնը շարունակ-

ւեցաւ Կուրլայ Խանի, Հոլաւու Խանի, Ապաղայ Խանի ու Ղազան Խանի (1295-1304) օրով, եւ բարեկարգ վիճակի մէջ Հայեր նոյն-իսկ քրիստոնէական առաքելութիւնը ներմուծեցին, ինչպէս Հոլաւուի որդիներ Ապաղայ Խանի եւ Արղունի օրով: Բայց Ղազան Խանի յաջորդ Խուտապանդայ Խանի օրով (1304-1316) թաթարները յարեցան իսլամութեան:

* * *

Միջազգային պատմութեան ամենասեւ էջերէն մէկն է Լենկթիմուրի քառասուն տարիները (1365-1405, Գլ. Լ.), որոնք եղան անգթութեան ու կործանումի շրջան մը: Հօր կողմէ՝ թուրք-մէն, մօր կողմէ՝ ձենկիզ Խանի շառաւիղ, Լենկթիմուր խորամանկութեամբ քանդեց ազգական Բալհի թագաւորութիւնը Խորասանի, եւ Կեդրոնական Ասիոյ Մեծ Խան հռչակուելով իր աթոռը հաստատեց Սամարղանտի մէջ: Այնուհետեւ արշաւանքի ելաւ Միջին Արեւելքի բոլոր պետութեանց դէմ՝ առանց խնայելու քրիստոնէայ, իսլամ, արաբ, թուրք գահերուն: Յաղթեց Պարսկաստանի Շահ Մանսուրին, ջարդեց մայրաքաղաք Սպահանի բնակչութիւնը, ձիերու սմբակներուն տակ ճգմելով գթութեան ազդակով հաւաքուած մանուկները: Անցաւ Արաքս Գետը, աւերեց Նախիջեւանը եւ Սիւնեաց Հայաշխարհը, թալանեց կործանեց ամէն ինչ մինչեւ Կասպից եւ

Սեւ ծով: Իջաւ հարաւ ու գրաւեց Պաղտատը, 1392ին, Մուսուլ ու Մերտին, ուր ջարդեց մզկիթի մէջ ապաստանած 2000 իսլամները, ու ջարդուած գլուխներով 120 բուրգեր շինեց: 1399ին գրաւեց Հալէպը, կոտորածով, նոյնպէս Դամասկոսը: Այնուհետեւ դէպի հիւսիս արշաւելով կը գրաւէ Սեբաստիան, ուր իրեն անձնատուր եղած բնակչութիւնը խրամներու մէջ ողջ-ողջ կը թաղէ՝ յարգելով իր «խոստումը» թէ «արիւն պիտի չթափէ»... Լենկթիմուրի վերջին զոհը պիտի ըլլար սելճուկ «Երլտըրըմ» Պայագիտ, 1402ին: Վերադառնալով Սամարղանտ մայրաքաղաքը, Լենկթիմուր իր աշխարհակալութիւնը լման ընելու համար կ'արշաւէ դէպի Չինաստան, բայց ճամբու վրայ հիւանդ իյնալով կը մեռնի 70 տարեկանին, 1405ի Փետրուար 17 ձմեռին: Եւ արաբ պատմիչը կ'ըսէ — «Աշխարհիս աչքերը լուսաւորւեցան՝ երբ փակուեցան թիմուրի աչքերը»:

* * *

Բիւզանդ Եղիայեանի գիրքին մնացած երեք գլուխները, Թ.-ԺԱ., կը պատմեն օսմանեան թուրքերուն ծագումն ու աշխարհակալութիւնը:

«Օսմանլը» թուրքերու նախահայրերը քիչ-քիչ թափանցումով տեղաւորուած էին Պարսկաստանի եւ Միջագետքի սահմանները իբրեւ վարձկան զինուորներ եւ գաղթաշարժ թուրքմէն աշիրէթ-

ներ, Պաղտատի Խալիֆայութեան օրերէն ի վեր, ուր եւ զինուորական վարիչ դիրքերու բարձրացած, ու ժ. դարու կէսին՝ իշխանական աթոռի տիրացած: Ու մոնկոլ-թաթար արշաւանքներու ատեն անոնք իրենց «Սիւլէյման Շահ»ի առաջնորդութեամբ Պարսկաստանի Խորասանէն շարժեցան դէպի սելճուկ Ռումի բիւզանդական երկիրը: Ու երբ Սիւլէյման լսեց Ճենկիզ Խանի մահը, ուզեց վերադառնալ Խորասան: Սակայն եփրատ գետէն անցքի ատեն, ան իր ձիովը կ'ըլլայ գետամոյն: Սիւլէյմանի երրորդ որդին էրթուղըի իր 400 աշիրէթ ցեղախումբով կը վերադառնայ Ռումի սելճուկ սուլթանին, որ իբր վարձատրութիւն անոր պատերազմական ծառայութեան՝ կը շնորհէ «Սուգուլթ» աւանը, 1243ին: Ու Սուգուլթի մէջ կը ծնի էրթուղըի որդի Օսման, 1268ին:

1301ին, երբ թաթարաց Ղազան Խան կը քանդէ Իկոնիոյ Ռումի սելճուկ սուլթանութիւնը, Օսման ինքզինք այդ գահին ժառանգորդը կը հռչակէ, եւ 1311ին, Բիւզանդական Կայսրութեան շփոթ վիճակէն օգտուելով՝ Հելլեսպոնտոսէն Եւրոպական ափը անցնելով, Թրակիա, կը հիմնէ իր գահը Էտիրնէի մէջ:

Յաջորդ մէկ դարու ընթացքին, Օրխան, Ղազի Մուրատ, Պայազիտ Ա., Մուհամմետ Ա. եւ Մուրատ Բ. կ'ամրացնեն օսմանեան

իշխանութիւնը՝ երկրաբնիկ ժողովուրդները միաձուլելով: Եւ 1453ին Մուհամմետ Բ. Ֆաթիհի հարուածով Կ. Պոլսոյ գրաւումովը կը ծաւալի Օսմանեան Աշխարհակալութիւնը:

Ֆաթիհի որդի Պայազիտ Բ. ի օրով օսմանեան տիրապետութիւնը կը տարածուի դէպի Պալքանեան երկիրները, եւ Սէլիմ Ա. ի օրով՝ դէպի հարաւ Հայոց Կիլիկիա, 1517ին, եւ Սուրիա, Պաղեստին ու Եգիպտոս, ուր ան կը տիրանայ իսլամութեան «Խալիֆա»ի տիտղոսին:

Իսկ Սուլթան Սիւլէյման «Գանունի» Օրէնսդրի օրով (1530-1566) օսմանեան սուրբ կը հարւածէ դէպի արեւելք Հայկական Նահանգները: Այնուհետեւ մէկ դար պիտի տեւէին օսմանեան պարսկական պատերազմները, որոնց միջեւ Հայաստանի չէն նահանգները պիտի կոխկոտուէին, պարպուէին եւ տեղի ունենար Շահ Աբասի բռնագաղթը Հայոց Ջուղայէն, 1605ին:

Սակայն յաջորդ դարը պիտի ըլլար Օսմանեան Պետութեան Նահանջի դարը: Սուլթան Մուհամմետ Դ., որ 1683ին՝ մինչեւ Վիեննայի դուռները արշաւած էր, կը պարտուի Եւրոպայի միացեալ բանակներուն դիմաց: Ի վերջոյ Մեծ Ռուսիան հրապարակը փոթորկելով կը հարուածէ թէ՛ պարսկական եւ թէ՛ օսմանեան ճակատներուն, ու կ'իջնէ Կովկասէն մինչեւ Պաքու, Երեւան ու

Թիֆլիս:

ԺԹ. դարը եղաւ օսմանեան երեք սուլթաններու — Մահմուտ Բ., Ապտուլ Մէճիտ եւ Ապտիւլ Ազիզ — բարեկարգութեանց ու վերակազմութեան շրջանը: Սակայն Ապտիւլ Համիտի Յամեայ բռնատիրութեան շրջանին՝ Ռուսիոյ եւ եւրոպական պետութեանց դէմ բախումներով, ի վերջոյ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ցնցումներով օսմանեան սուլթանութեան քայքայումով, պիտի հաստատուէր արդի Թուրքիոյ Հանրապետութիւնը Մուսթաֆա Բեմալի կողմէ, 1923-ին:

Բ. ՄԱՍ

— ՀԱՅԸ ԵՒ ԻՐ ՀՈՂԸ,
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Բիւզանդ եղիայեանի այս գիրքին առանցքը կը կազմեն Բիւզանդական Կայսրութեան, խաչակիրներու, սելճուկներու, մոնկոլներու, օսմանեան, նաեւ պարսկական ու ցարական կայսրութիւններու միջեւ Հայոց պայքարներն ու վերականգնումները, թէեւ զոհուած՝ կիսուած ու քառորդուած թիւով: Այս ուղղութեամբ ան մեզի կը բերէ բազում վկայութիւններ ո՛չ միայն Հայ մատենագիրներէ, այլ նաեւ օտար ճամբորդներու կամ յուշագիրներու կողմէ:

ԺԳ. դարու ՄԱՐԳՕ ՓՈԼՕՆ, որ 1271ին այցելած է թէ՛ Կիլիկիա եւ թէ՛ Հայաստան, խօսելով Կիլիկեան ծովեզերք Այասի եւ ներքին գաւառ էրզրումի մասին, կը ճշդէ. «Ռոուն բնակիչները Հայեր էին»:

Իսկ ԺԷ. դարուն մեծ ճամբորդող եւ յուշագրող Ֆրանսացի ՏԱՎԵՐՆԻԷ (Tavernier) որ վեց անգամ այցելած է մեր երկիրը, նաեւ Միջին Արեւելքը, կը գրէ. — «Կարսի եւ Արաքսի այս ամբողջ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը Հայեր են»: Այլ տեղ՝ դարձեալ կը գրէ. — 1655ի այցելութեան ատեն —

«Թոքաթէն մինչեւ Թաւրիզ տարածուող երկրամասը, որ ծանօթ է Հայկական Գաւառ անունով՝ բնակչութիւնը կազմուած է մի միայն քրիստոնեաներով, այնքան՝ որ մարդ պիտի չզարմանայ եթէ հանդիպի յիսո՛ւն Հայերու դէմ մէ՛կ մահմետականի, քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ»:

Նկատելի է, մինչեւ իսկ 15րդ դարուն, Հայ բնակչութեան թիւը այնքան մեծ պէտք է եղած ըլլար կայսրութեան մէջ, որ սուլթան Մահմուտ Բ. Ֆաթիհ, միլիոնաւոր յոյն բնակիչներուն չընորհուած պատրիարքութեան համահաւասար իրաւունքներով օժտուած Հայոց Պատրիարքութիւնը հիմնեց եւ իր ձեռամբն իսկ ընտրեց Յովակիմ Պատրիարքը:

Բ. Եղիայեան ԺԷ. դարու Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ (որ 1517էն ի վեր մաս կը կազմէր Օսմ. Տէրութեան) Հայ բնակչութեան թիւը 12 միլիոն հաւանական կը գտնէ, Կայսրութեան ամբողջ տարածքին: Այս թիւը, ըստ մեր գիտակցութեան, չի ներառներ Բիւզանդական Կայսրութիւն կամայ ակամայ տեղաւորուած այն Հայերը, որոնք ըստ վկայութեան Թ. Մեծոփեցի ժամանակագրին «յունացան», այսինքն Հայութենէ ի սպառ հեռացան:

Այս կորուստին վրայ եթէ աւելցնենք այն բիւր բիւրաւոր զոհերը, որոնք Ժ.-ԺԵ. դարերուն՝ չորս կայսրութիւններու մենամարտներուն ընթացքին մեր հողին վրայ զոհուեցան, պահ մը անհաւատալի կը թուի թէ՛ մեծութիւնը կորուստներուն եւ թէ՛ մեծութիւնը վերապրողներու թիւին... 12 միլիոն՝ 16-17րդ դարերուն:

Բ. Եղիայեան իր արդար նկատողութեան առած է այս 12 միլիոն թիւին թաւալգլոր անկումը յաջորդ դարերուն: Ան փոխանակ աճելու՝ իջած է մինչեւ 4 միլիոն, ամբողջ աշխարհի տարածքին: Պատճառները...:

Հեղինակը, սուլթաններու կեանքին եւ արշաւանքներուն, ինչպէս նաեւ «գահին պահպանումին» նպաստող «օրէնքներուն» մասին խօսած ատեն, արձանագրած է բազում դէպքեր եւ օրէնքներ, որոնց գործադրու-

թիւնը անխուսափելի կը դարձնէր հողատէր Հայոց բնաջնջումը... կամ իսլամացումը:

Սոյն հատորին 248 էջին մէջ, կը հանդիպինք Օսմանեան Պետութեան հիմնադիր Օսմանի որդի Օրխանին (1326-1360), որ մնայուն բանակի դրութեան հիմնադիրը եղաւ: Ան, վարձկան զինուորներու պէտք չունենալու համար, յղացաւ եւ գործադրեց քրիստոնեայ մանուկները առեւանգելու եւ զանոնք որպէս իսլամ բանակայիններ կրթելու ուղին: Այսպէսով, թէ՛ կը պակսէր թիւը քրիստոնեաներուն եւ թէ՛ բանակը կ'ունենար հաւատարիմ օսմանցի զինուորներ:

Օրխանի յաջորդը՝ սուլթան Ղազի Մուրատ (1360-1389) իր գրաւած երկիրներուն բնակիչ տէրերը միաձուլելու համար օսմանցի պետութեան մէջ, երկու միջոցառումի դիմեց.— Առաջին, «նուաճեալ երկիրներու քրիստոնեաները նկատել պատերազմական գերիներ», իսկ եթէ չիսլամանան, ստրուկներ: Երկրորդ, նուաճուած երկիրներուն քրիստոնեայ կիները գործածել իսլամներու ծնունդները շատցընելու:

Նոյն գործընթացը շարունակեց գոյատեւել ոչ միայն Օսմանեան Կայսրութեան շրջանին, այլ նաեւ ներկայ Հանրապետական Թուրքիոյ մէջ, ուր քիւրտին (հակառակ որ քրիստոնեայ չէ) արգիլուած է իր մայրենի լեզուն

խօսիլ, իսկ քրիստոնեաներու կեանքը եւ ինչքերը կը խլուին յաշս աշխարհի (1956ի Պոլսոյ ջարդը): Այս զոյգ օրէնքները անվիճելիօրէն «Մարդկային Իրաւանց» բացարձակ անտեսումն են եւ մաս կը կազմեն «Յեղասպանութիւն»ը բնորոշող ոճիրներուն շարքին:

Պատմաբան Ճորճ Ֆինլի կը գրէ. «Սուլթան Ղազի Մուրատի այս օրէնքը քրիստոնեաներու վերաբերեալ — իսլամանալ եւ ազատ ապրիլ կամ քրիստոնեայ մնալ եւ իբր ստրուկ ապրիլ — այնքան սուր կերպով խոցեց յոյներուն արժանապատուութիւնը, որ անոնցմէ շատեր նախընտրեցին կրօնափոխութիւնը, քան անձնական ազատութեան կորուստը»: Թրքական ճնշումը եւ այս օրէնքին գործադրութիւնը ստացան անուղղակի ձեւեր, մանաւանդ Հայերուն հանդէպ, որոնք դարերէ ի վեր տէրն էին սելճուկ-թուրքերու կողմէ գրաւած հողերուն: Զանգուածային գաղթեր եղան դէպի Լեհաստան (մօտ 300,000 Հայեր), դէպի Պալքանեան երկիրներ եւ բռնագաղթեր դէպի Պարսկաստան՝ Շահ Աբբասի օրով (60 հազար տուն):

Բաղէշի, Մուշի եւ Սասունի Հայերէն շատեր «գնացեալ խառնեցան ի քուրդն ... եւ ելեալ ի հաւատոյ՝ դարձան անհաւատութիւն եւ աճին որդիք նոցա անհաւատութեամբ լնուն զաշխարս ա-

մենայնի» (Թ. Մեծոփեցի): Այլ աղբիւրէ նաեւ գիտենք, որ Մամիկոնեաններու մէկ կարեւոր հատուածը քաշուեցաւ լեռնային տեղեր եւ քրտացաւ... «Մամիրուն» աշիրէթի անունով:

Բ. Եղիայեանի այս գանձարան հատորին 314 էջին մէջ կը գտնենք 9 քաղաք-գաւառներու մէջ կորսւած (այսինքն իսլամացած) 792 հազար հայ տուներու ցանկը: Եթէ հայկական իւրաքանչիւր տուն առ նուազն վեց անդամէ կը բաղկանար մայր հողին վրայ, ուստի մեր կորուստը կը համապատասխանէ 4 միլիոն 762 հազար (792000 × 6) Հայերու: (Տեսնել Հայր Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեանի պատրաստած ցուցակը):

Ո՞վ կրցած է ճշգրիտ արձանագրել մնացեալ բազում տասնեակ քաղաքներու եւ գաւառներու մէջ կորսուածները: Այլ աղբիւրէ գիտենք, որ 1740էն մինչեւ 1820, 1 միլիոն 200.000 Հայեր իսլամացած-թրքացած են... բռնութեամբ: Թուրքերն ու քիւրտերը, լեռնաբնակ թէ դաշտաբնակ, կառավարութեան կողմէ քաջալերեցան կեղեքելու եւ սպաննելու քրիստոնեայ Հայերը, եւ մնացին անպատիժ: Եւ այսպէս՝ Կայսրութեան ամբողջ տարածքին:

1840ին, սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ Ա. (1839-1881) Կայսրութեան մէջ մարդահամար կազմակերպեց ու քրիստոնեայ Հայերուն թիւը 2 միլիոն 500.000 յայտարարուեցաւ: Իսկ 1914ին,

դարձեալ մարդահամար. Հայոց թիւը իջած էր (... զարմանալի⁶⁾) մինչեւ 2 միլիոն: Այսօրինակ զարմանալի թուական նուազումներուն հասնելու գաղտնիքը թուրքը լաւ գիտէ եւ ապահովաբար ժամանակի ընթացքին (առ առաւելն դար մը եւս) Հայը գոյութիւն պիտի չունենայ Հայաստան կոչուած հողին վրայ:

1914ի պատերազմը արագացուց բացայայտ ցեղասպանութեան գործադրութիւնը, եւ եկաւ 1915ը, իր եղեռնով: 1918ին, հայկական բռնադատուած հողերուն վրայ հողատէր Հայ չմնաց: Օրիսան եւ Ղազի Մուրատ սուլթաններուն երազը իրականացաւ, յաջս «քաղաքակիրթ» մեծ Ազգերուն...:

*

Բ. Եղիայեանի այս հատորը յաջողած է տալ Համապատկերը Է.-Ի. դար տեղի ունեցած ռազմական, քաղաքական եւ ընկերային եղելութիւններուն: Պատմագիտութիւնը իրենց մասնագիտութիւնը չըրած մեզի նման ընթերցողներուն համար, հարուստ գանձարան մըն է այս գիրքը, ուր դէպքերու թաւալումին արձանագրութեանը առընթեր (եւ զուգահեռաբար) գրուած է Հայոց Պատմութիւնը իր ամենատխուր էջերով, ինչպէս նաեւ յուսաբեր էջերով: Հեղինակը, ինքն ալ եաթաղանէն պրծած հայ մը, իր հատորը կը փակէ սակայն... յուսաբեր եւ պատուա-

բեր կապոյտ էջերով:

Արդարեւ, Հեթում թագաւորի ոգիով թրծուած իր աչքերէն աննկատ պիտի չանցնէր այն բացառիկ պանծալի իրականութիւնը, ըստ որուն ճակատամարտներու եւ քաղաքական դէպքերու երկու մութ ամպերուն միջեւ սպրդած փունջ մը արեւու ճաճանչները բաւ էին Հայուն Լոյսի ծարաւը մեղմացնելու եւ զինք ոտքի վրայ պահելու, որպէսզի հերկէր իր հողը, ծաղկեցնէր իր հնադարեան Մշակոյթը, Մշակոյթ՝ որ միշտ պակսած է զինք տիրապետողներուն մօտ:

Բագրատունեաց երկու դար տեւած թագաւորութեան շիջումէն 35 տարիներ ետք, ահա՛ կը ծնի Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորութիւնը (1080), որ կարծես պսակումը եղաւ այդ երկրին հաշտութեամբ բնակչութեան կամքին: 1080էն մինչեւ 1375, անդադրում մաքառումներով, երեք ամբողջ դարեր աշխարհի ամենամայրի հորդաններուն դէմ անխնայ մենամարտեցաւ, իր գոյութիւնը պահեց, հասնելով Մշակոյթի բացառիկ ծաղկումի:

Բընէ Կրուսէ (René Grousset) ֆրանսացի ակադեմիկոս եւ մեծարժէք պատմագիրը, նախ կ'այպանէ խաչակիրները, զանոնք բնորոշելով «Խաչակրութիւն մը առանց հաւատքի», ապա Հեթում Ա. Հայոց թագաւորը կը ներբողէ հետեւեալ բառերով. «Հեթումի այդ քաղաքականութեան մէջ

թեան (470 տարի) 622 տարինե-
րուն զէմ հպարտօրէն ցցուեցան
հայկական զոյգ թագաւորու-
թիւններուն այս 500 տարիները:
Իսկ 1918էն ասդին, մենք արդար
մխիթարութիւնն ունինք ժառան-
գելու մեր թագաւորներուն թո-
ղած Մշակոյթի յաղթանակները,
որոնք 1918էն ասդին՝ մեր փոք-
րիկ Հանրապետութիւնը կը հաս-
ցընեն գիտական բարձունքնե-
րու, մինչ անոնք՝ սելճուկ-թուր-
քերը իրենց Հանրապետութեան
փոխանցած են միմիայն Յեղա-
ստանութեան տանող օրէնքներ, ո-
րոնք տակաւին այսօր իսկ կը
գործադրուին քիւրտերուն վրայ,
այս հեղ:

Հայը, 16-րդ դարէն ասդին,
շարունակեց մղել իր ազատագ-
րական պայքարը թէ՛ ռազմով եւ
թէ՛ Մշակոյթով: Այսպէս, Հայ
Մելիքութիւնները եղան ձեւով մը
շարունակութիւնը մեր թագաւո-
րութեանց: Ահա՛ Դաւիթ Բէկը եւ
նաեւ Մխիթար Սպարապետը:
Ապա սրբազան Փետայիները,
Անդրանիկը, Գէորգ Զաւուշն ու
այլ հերոսները: Պոօշեան Տոհմէն
անխոնջ Իսրայէլ Օրին, որ մին-
չեւ իր վերջին օրերը (1711), հայ
պետականութիւն ձեռք ձգելու
համար՝ պետութիւն չձգեց որ
չայցելեց: Ահա՛ զոյգ Յովսէփ-
ները (էմին եւ Արղութեան ե-
պիսկոպոսը), որոնք պիտի յաջո-
ղէին 1779ին, Ռուս-Հայ համա-
ձայնութիւն մը կնքել 38 յօդ-
ւածներով, ի նպաստ «Հայ Գահի»

կը կայանար Արեւմուտքի փրո-
կութիւնը: Սակայն ո՛չ ոք հաս-
կըցած էր անոր հանճարը
(Ծան. — «ոչ ոք»ը կ'ակնարկէ
մասնաւորապէս խաչակիրները):
Պատմութիւնը պարտի ողջունել
Միջին Դարերու քաղաքական ա-
մենափայլուն եւ ամենատաղան-
դաւոր հանճարներէն մէկը: Ինչ
որ երազեց Մեծ Հայը՝ անիկա
երազն էր կորսուած աշխարհի
մը» (Գլ. 2., հտժ. Դ., էջ 190):

Կիլիկեան թագաւորութիւնը,
թէեւ հրաշքով չծնաւ, բայց ինք
հրաշքնե՛ր ծնաւ՝ ըլլա՛յ քաջա-
գործութիւններով, ըլլա՛յ բացա-
ռիկ դիւանագիտութիւնով, ըլլա՛յ
մանաւանդ Մշակոյթի մարզին
մէջ իր յաղթանակներով: Արդար
է Բ. Եղիայեանի հպարտանքը,
երբ կը բաղդատէ հսկայաթիւ բա-
նակներով խաչակիրներու տիրա-
պետութեան 88 տարուայ տեւո-
ղութիւնը, Կիլիկիոյ թագաւո-
րութեան 300 տարիներուն
հետ...: Հայը իր հողին պահպա-
նութեան համար կը կռուէր, իսկ
խաչակիրը... աշխարհակալու-
թեան: Աւելին կայ. իրարու յա-
ջորդած երկու հայ թագաւորու-
թիւնները, Բագրատունիներն ու
Ռուբինեանները, 9-րդ դարէն
մինչեւ 14-րդ դարուն վերջը, 500
տարիներ, անխոնջ մենամարտե-
ցան հսկայական կայսրութիւն-
ներու դէմ:

7-րդ դարէն մինչեւ 20-րդ դար
տեւած սելճուկ-թուրք տէրու-
թեան (152 տարի) եւ կայսրու-

վերականգնումին: Յարը երբ 1827ին գրաւեց Կովկասը, չեղեալ նկատեց 1779ի դաշինքը:

Պետական վերականգնումի պայքարներուն առընթեր, Հայ Մի'տքն ալ լոյս սփռելու ելաւ: Եւրոպական հինգ մեծ ազգերու կողքին, Յակոբ Մեղապարտ 1512ին հայերէն գիրք տպեց: Ուրիշ Հայ մը, ամբողջ Միջին Արեւելքի մէջ, հաստատեց առաջին տպարանը Նոր Զուղայի մէջ, 1639-41: Հայը յաւիտենական ուղեւորն է Լոյսին:

10-րդ դարէն մինչեւ 15-րդ դար, կենաց մահու հերոսական անհաւասար մաքառումներու առընթեր, պիտի փայլատակէին թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Կիլիկիոյ մէջ, Հայ Հանճարներ. Նարեկացին պիտի անմահանար իր քերթո-

ղական հանճարով, Ֆրիկը իր իրապաշտութեամբ, Շնորհալին իր անհասանելի քաղցրութեամբ, իսկ Ամիրտովլաթ Ամասիացին իր միջազգային բժշկական վարկով: Ապա Թորոս Ռօսլին պիտի մրցէր Բիւզանդիոնի աւետարան ծաղկողներուն հետ. իր արուեստը պիտի աւետէր Միջազգային Վերածնունդը: Եւ զեռ որքան այսպիսի մեծեր...: Եւ ասոնք՝ պայքարի դատապարտուած դարաւոր ժողովուրդի մը ծոցէն ծնան, ծոց մը՝ որ լոյսի եւ արեւու ջերմին ամենակարճ փայլատակումէն անգամ՝ կը բեղմնաւորուի, տալու համար ծնունդ հանճարներու:

ԵՐՈՒԱՆԴ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ
Շարժա, 10 Ապրիլ 1991